

VERBONDEN DOOR RAMPSPOED

Rampen en natievorming in
negentiende-eeuws Nederland

Fons Meijer

Verbonden door rampspoed

Verbonden door rampspoed

Rampen en natievorming in negentiende-eeuws
Nederland

FONS MEIJER

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, de Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de Stichting Schilthuisfonds.

Afbeelding op het omslag: De prins van Oranje bezoekt op 14 februari 1825 in het Aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam de slachtoffers van de watersnood, door Mattheus Ignatius van Bree, 1825. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

© 2022 Fons Meijer
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550085
Tevens verschenen als proefschrift aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Omslagontwerp en opmaak Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

INLEIDING	7
Nationalisme en natievorming	9
Rampen	15
Rampennationalisme	18
Werkwijze en opbouw	20
I GROTE RAMPEN ALS NATIONALE ERVARINGEN	25
Een rampzalige eeuw	27
<i>Stormvloeden</i>	27
<i>Rivieroverstromingen</i>	30
<i>Stadsbranden en explosies</i>	34
Media en nieuwsvoorziening	37
Conclusie	45
2 VADERS EN HOEDERS. DE VERBEELDING VAN VORSTEN	47
Een nationale koning	50
Vader van het vaderland	55
De koning en zijn ‘huisgezin’	62
Hoeder van de kwetsbare natie	71
Herinnering aan een held	83
Conclusie	91
3 DE LIEFDADIGE NATIE. NATIONAAL ZELFBEELD	93
De wording van een zelfbeeld	96
Popularisering van een zelfbeeld: de Franse Tijd	99
De liefdadige natie na een stormvloed	104
<i>Liefdadige dichters</i>	105
<i>Een christelijke natie</i>	109
<i>Menslievende helden</i>	116
Een liefdadige natie?	123
Conclusie	129

4 LIJDENDE LANDGENOTEN. DE MOBILISATIE VAN MEDELIJDEN	131
Medelijden als historisch fenomeen	134
Gedenkboeken als aanjagers van medelijden	137
Een genootschappelijke gevoelsgemeenschap	145
De rampnovelle en de geleefde ervaring	157
Ooggetuige van het lijden	161
Conclusie	168
5 GEVENDE VADERLANDERS. INZAMELINGSACTIES NA RAMPEN	169
De nationale collecte in 1825	172
<i>Een pluriforme geefstructuur</i>	173
<i>Een verbeelde gemeenschap van liefdadige Nederlanders</i>	175
<i>Gelokaliseerde betrokkenheid</i>	178
<i>Stille strijd om de natie</i>	183
<i>Besloten bedrijvigheid</i>	188
Inzamelingsacties in 1881	189
<i>De Algemene Verenigde Commissie</i>	189
<i>Van grote naar kleine steden</i>	195
<i>De verruimde natie</i>	198
<i>De katholieke ander</i>	204
Conclusie	209
CONCLUSIE	211
Rampennationalisme	211
Van verzoening naar twist	214
Verbonden door rampspoed	218
Dankwoord	220
Bronnen en literatuur	222
Summary	245
Personenregister	246
Plaatsenregister	250
Curriculum vitae	253

INLEIDING

Het moet een bijzondere dag zijn geweest voor Menzo Bokhorst. Normaal gesproken leefde de schipper uit het Gelderse Elburg zijn leven in relatieve anonimiteit. Dan was hij aan het werk, met de boot op de Zuiderzee, of was hij thuis, bij zijn vrouw Geertje en zijn kinderen.¹ Van enige anonimiteit was op 11 oktober 1825 echter geen sprake meer, want samen met dertig andere schippers uit de regio kreeg Bokhorst van het nationale hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een erepenning uitgereikt. De plechtige ceremonie vond plaats in het kerkgebouw van de Hervormde Gemeente aan de rand van het historische stadscentrum, de Grote of Sint-Nicolaaskerk, gewijd aan de beschermheilige van zeelieden en vissers. De burgemeester hield een toespraak en er trad een zangkoor op, onder muzikale begeleiding van het monumentale orgel dat nog maar enkele maanden eerder was opgeleverd.² Menzo Bokhorst, die tussen de andere schippers op een van de eerste rijen in de kerkbanken zat, liet alle spektakel waarschijnlijk enigszins overweldigd over zich heenkomen.³

Waarom had het voorname verlicht-christelijke genootschap ertoe besloten Bokhorst met een erepenning te onderscheiden? Daarvoor moeten we ruim een half jaar verder terug in de tijd, naar begin februari 1825, toen een catastrofale combinatie van storm, springtij, hoog binnenwater en verwaarloosde dijken tot dijkdoorbraken en overstromingen leidde.⁴ Zo ook in Elburg en omstreken: onder meer de doorbraak van de zeedijk bij Kampen op 4 februari zette bijna de gehele Gelderse kuststrook onder water. In en om Elburg beroofde het koude zeewater 29 mensen van het leven, onder wie 2 kinderen, om van de meer dan 1.000 omgekomen veedieren en de gigantische schade aan gebouwen nog maar te zwijgen.⁵ Het dodenaantal was echter nog veel hoger geweest zonder Bokhorst en zijn medeschippers. Met hun boten hadden zij de storm getrotseerd om talloze gestrande mensen uit hun woningen of van hun daken op te pikken en voor een gewisse dood te behoeden.⁶ Deze heldendaden maakten veel indruk, zowel op de leden van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als daarbuiten. Een Hagenaar

1 Gelders Archief, Arnhem (GA), Burgerlijke stand Gelderland (0207), inv.nr. 5132, aktenummer 4, Huwelijksakte Geertjen Balk en Menso Bokhorst, 13 maart 1815.

2 Voor informatie over de geschiedenis van de Grote- of Sint-Nicolaas kerk, zie: 'Grote Kerk Elburg', *Hervormde Gemeente Elburg* <<https://www.hervormdelburg.nl/grote-kerk-elburg/>> [geraadpleegd 13 januari 2021].

3 Voor een verslag van de plechtigheid, zie: *Arnhemse Courant* (20 oktober 1825).

4 Frits David Zeiler, '1825: de "vergeten" watersnood', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 16 (2007) 19-26.

5 J.C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands watersnood in Februrij 1825* (Den Haag: J. Immerzeel junior, 1826) 543.

6 *Nederlandsche Staatscourant* (14 februari 1825).

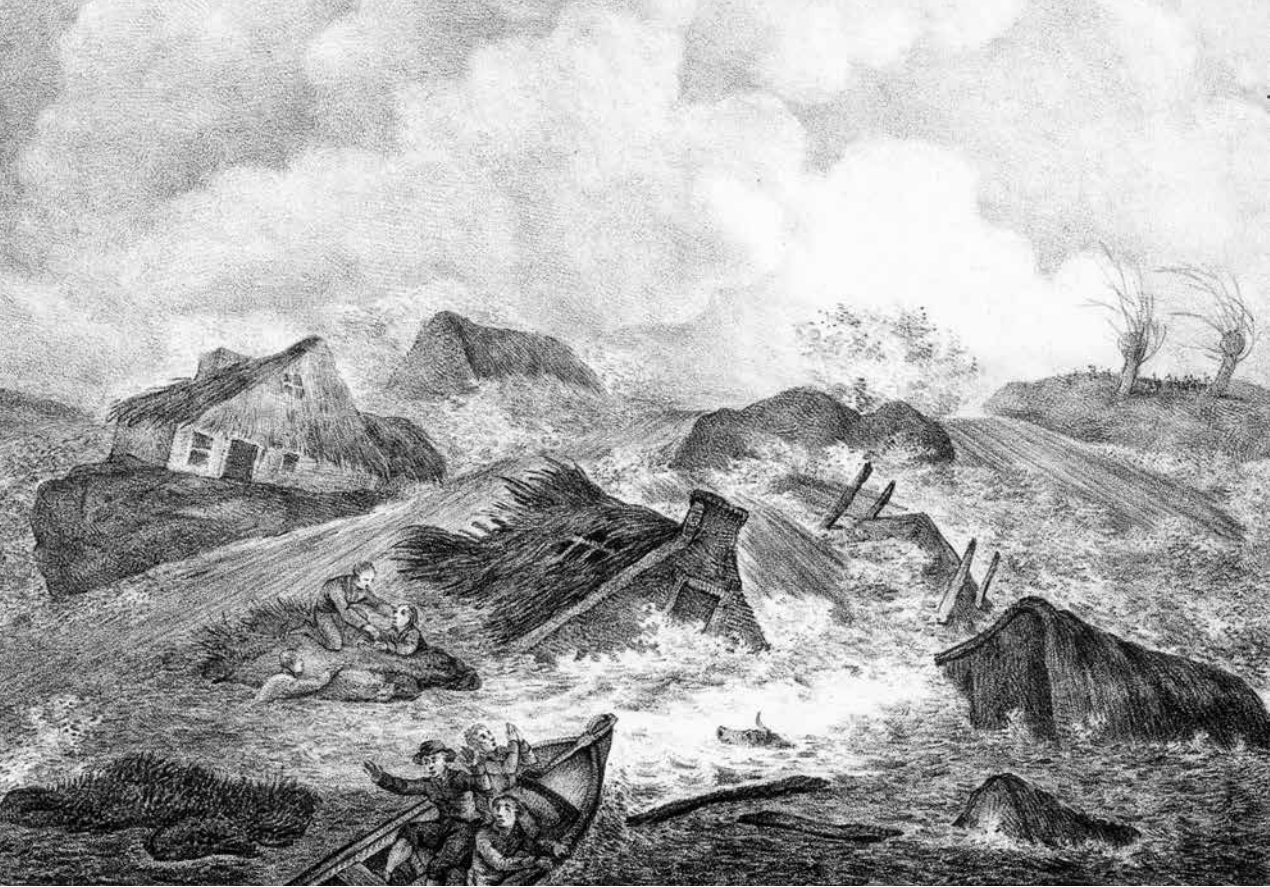

Fig. 1 Doorbraak van de Kamperdijk in 1825, door Abraham Vinkeles. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

die erover las in de krant besloot Bokhorst zelfs een zilveren tabaksdoos toe te zenden, met de gegraveerde inscriptie 'Belooning voor Moed in den Watersnood'.⁷

Hendrikus Hoefhamer, de rector van de lokale Latijnse school, praatte de prijsuitreiking in de Grote of Sint-Nicolaaskerk aan elkaar. In zijn openingsredevoering was hij vol lof over de 31 schippers: 'Geen storm', zo droeg hij voor, 'geen bruischende golven konden U, grootmoedige zeelieden (...) weerhouden, om uwen, in de uitersten nood verkeerende, medemenschen, ter hulpe te spoeden'.⁸ Hij greep de gelegenheid echter vooral aan om het

7 In de *Nederlandsche Staatscourant* van 5 april 1825 werd melding gemaakt van deze bijzondere gift. Voor afbeeldingen van de tabaksdoos, zie: 'Zilveren tabaksdoos met gegraveerde inscriptie, geschonken aan schipper Menso Bokhorst uit Elburg als beloning voor zijn moed gedurende de Watersnood van 1825', Mr F.J. Haffmans, *Kunst en Antiekhandel* <<https://haffmansantiek.nl/zilveren-tabaksdoos-beloning-moed-watersnood-stormvloed-1825-schipper-bokhorst-elburg.html>> [geraadpleegd 13 januari 2021].

8 H. Hoefhamer, *Redevoering over den invloed der weldadigheid op het burgerlijk en volksgeluk, gehouden in de kerk der Hervormde Gemeente te Elburg, den 11n October 1825* (Amsterdam: J.H. Diederiks, 1826) 23.

publiek in te prenten dat niet alleen deze schippers, maar niet minder dan de *gehele* Nederlandse natie zich bij de stormramp onderscheidend had gedragen. Hoefhamer doelde met name op de uiterst succesvolle nationale collecte die op initiatief van de koning in heel het Koninkrijk had plaatsgevonden, waarbij vele Nederlanders hun betrokkenheid met het lot van de slachtoffers hadden getoond door geld of goederen in te zamelen of zelf een donatie te doen. ‘Gelukkig Nederland!’ sprak hij vervolgens,

minder door de rijkheid van grond, dan door eenvoudigheid van zeden: minder door grootheid van magt, dan door de deugden zijner burgeren, minder door den roem van wapenen, dan door de schooneren lof zijner weldadigheid. Gelukkig Nederland! Waar de magtigen, zoowel als de geringsten, de Vorst, zoowel als de onderdaan, de weldadigheid huldigen.⁹

En daar bleef het niet bij. Nog zeven andere redenen somde hij op waarom Nederlanders tezamen een grootse natie vormden en de toehoorders zich gelukkig mochten prijzen dat zij onderdeel uitmaakten van deze natie. Meer dan een lofzang op Menzo Bokhorst en zijn kompanen was de redevoering van Hoefhamer een ode aan het deugdzaam karakter van het gehele vaderland.

Voor historici spreekt het ondertussen voor zich dat de negentiende eeuw de eeuw was van het nationalisme. Ze weten hoe welhaast alles in Nederland en veel andere Europese landen – de letterkunde, de kunst, het onderwijs, het verenigingsleven – in die tijd in de greep kwam van een preoccupatie met de natie. Hoe momenten van grootschalige rampspoed hebben bijgedragen aan de Nederlandse natievorming is nog niet systematisch onderzocht. Met dit boek wil ik deze lacune opvullen en op die manier de historische kennis van het nationalisme verdiepen. Deze studie gaat over negentiende-eeuwers als Hoefhamer, die in tijden van rampspoed op uiteenlopende wijzen noties van nationale lotsverbondenheid cultiveerden en zich op die manier lieten gelden als aanjagers van de natievorming. Ook besteedt het aandacht aan die talloze andere Nederlanders. Zij waren het publiek van nationaal gezinde cultuurvormers en hadden bovendien hun eigen manieren om vorm en betekenis te geven aan de nationale gevoelens die zij na rampen ervoeren. Ik laat zien dat er in de negentiende eeuw, na momenten van grootschalige rampspoed, sprake was van een specifiek soort nationalisme, namelijk rampennationalisme.

NATIONALISME EN NATIEVORMING

Sinds het moderne nationalismeonderzoek in de jaren zeventig van de vorige eeuw internationaal is opgekomen, hebben onderzoekers uiteenlopende concepten bedacht om grip te krijgen op het verschijnsel ‘nationalisme’.¹⁰ Het is daarbij niet altijd even helder waar deze concepten precies naar verwijzen en hoe ze zich tot elkaar verhouden. Wat is bijvoor-

⁹ Hoefhamer, *Redevoering*, 16-18.

¹⁰ Voor een uitgebreid overzicht van het historiografische debat over nationalisme, zie: Arnold Labrie, ‘Ijkkunten in het theoretische en historiografische debat’, in: Leo H.M. Wessels en Toon Bosch (eds.), *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2015) 50-102.

beeld het exacte verschil tussen nationalisme, patriottisme en vaderlandsliefde, of tussen nationale identiteit, nationaal besef en nationaal gevoel? Verwijzen deze woorden überhaupt naar verschillende fenomenen? Voor een deel lijkt deze onduidelijkheid te maken te hebben met de veelvormigheid van het fenomeen 'nationalisme'. In geschiedenisboeken wordt het toegeschreven aan progressieven en aan conservatieven, aan links en aan rechts, aan emancipatiebewegingen en aan machthebbers, aan elites en aan 'het volk'. Het neemt vele gedaanten aan en is om die reden zo lastig te definiëren. Juist door de conceptuele rekbaarheid die inherent lijkt te zijn aan nationalisme is het voor nationalismeonderzoekers van belang om helderheid te verschaffen over de gehanteerde definities, zodat onderling debat mogelijk is.

In navolging van onderzoekers als Anthony Smith en David Bell versta ik onder 'nationalisme' de ideologische beweging die draait om het creëren en bestendigen van een nationale gemeenschap en het verwerven van politieke autonomie voor deze gemeenschap.¹¹ Het woord 'creëren' is hierbij van cruciaal belang. Sinds de culturele wending in het nationalismeonderzoek weten we dat de natie geen concrete grootheid is, maar boven alles een idee, dat pas bestaat in het vermogen van mensen om zich haar voor te stellen en zich er onderdeel van te voelen.¹² 'Natie' moeten we dan ook niet verwarren met 'land' of 'staat', ook al gebruikt men deze begrippen tegenwoordig aan de lopende band door elkaar.¹³ De laatstgenoemde begrippen beschrijven respectievelijk een territorium en de bestuurskundige eenheid die over een territorium regeert, terwijl natie specifiek verwijst naar een groep mensen waarvan de leden zich identificeren met een bepaalde nationaliteit. De inzet van aanhangers van nationalisme is evenwel om 'staat', 'land' en 'natie' te laten samenvallen en te zorgen dat natievorming en staatsvorming hand in hand gaan. Nationalisme omvat het streven dat een nationale gemeenschap over een eigen staat en een eigen grondgebied kan beschikken en, omgekeerd, dat er bij de bewoners van een staat sprake is van nationale saamhorigheid en nationale identificatie.¹⁴

In het kader van de zojuist genoemde culturele wending in het nationalismeonderzoek hebben cultuurhistorici betoogd dat iedere vorm van nationalisme in feite *cultureel* nationalisme is. Nationalisme draait immers om de constructie van nationale zelfbeelden die mensen in staat stellen zich met hun nationaliteit te identificeren, en cultuur is het

11 Smith hanteert de volgende definitie: 'an ideological movement for the attainment and maintenance of autonomy, unity and identity on behalf of a community.' Zie: Anthony D. Smith, *Chosen peoples. Sacred sources of national identity* (Oxford: Oxford University Press, 2010) 24-25. Bell benadrukt nog meer het constructivistische karakter van nationalisme. Hij noemt het 'a political program which has as its goal not merely to praise, or defend, or strengthen a nation, but to actively construct one.' Zie: David A. Bell, *The cult of the nation in France. Inventing nationalism, 1680-1800* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001) 3.

12 Vooral het werk van politieke wetenschapper Benedict Anderson over de natie als 'imagined community' is in dit opzicht van groot belang geweest, zie: Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen/New York: Verso, 2006). Ook het onderzoek van Eric Hobsbawm en Terence Ranger, Pierre Nora en Anthony Smith heeft een belangrijke rol gespeeld bij de culturele wending in het nationalismeonderzoek. Zie voor een bespreking hiervan: Labrie, 'Ijkkpunten', 85-98.

13 We hebben het over de Verenigde *Naties* en duiden de staatsschuld vaak ook aan als de *nationale* schuld. Voor deze voorbeelden en het heldere onderscheid dat hij maakt tussen 'staat' en 'natie', zie: Joep Leerssen, *Nationalisme* (Amsterdam: Amsterdam University, Press 2015) 11-34.

14 Dit is het onderscheid tussen 'state-seeking' en 'state-led nationalism', dat onder meer wordt gemaakt in: Charles Tilly, 'States and nationalism in Europe 1492-1992', *Theory and Society* 23 (1994) 131-146, aldaar 133.

domein waarin deze constructieprocessen plaatsvinden.¹⁵ Voor de negentiende eeuw betekent dit dat het cultuurmakers waren zoals auteurs en kunstenaars die met hun romans, poëzie, toneelstukken, liederen, geschiedwerken, journalistiek, preken, prenten, kaarten en schilderijen voorstellingen cultiveerden van de natie, deze voorstellingen onder hun publiek verspreidden en als zodanig een nationaal wij-gevoel aanwakkerden.¹⁶ In samenspel met elkaar creëerden ze ‘emblemen van eigenheid’, om een uitdrukking van historicus Willem Frijhoff te gebruiken: beelden en gemeenplaatsen die door herhaald gebruik een gevoel van herkenning opriepen en identificatie mogelijk maakten.¹⁷

Zoals het de opmerkelijke lezer wellicht al is opgevallen, kies ik ervoor het begrip ‘identiteit’ zoveel mogelijk te vermijden en in plaats daarvan te schrijven over ‘identificatie’. Identiteit veronderstelt welhaast een autonoom ding, een min of meer vastomlijnde grootheid die werkelijk bestaat (hoe vaak gaat het tegenwoordig bijvoorbeeld niet over ‘de’ Nederlandse identiteit). Identificatie gaat daarentegen juist over de verbindingen die mensen leggen. Dit laatste begrip stelt ons daarom beter in staat te onderzoeken hoe nationalisme werkt. Het benadrukt niet het vermeende eindresultaat van natievorming, maar kijkt vooral naar vorm en intensiteit en de dynamische manieren waarop men zich op verschillende momenten tot de natie en de nationale gemeenschap heeft verhouden.¹⁸

Het ontstaan van de moderne Nederlandse natiestaat en de rol die nationalisme hierbij heeft gespeeld, is uitvoerig beschreven en onderzocht door historicus Niek van Sas. Geïnspireerd door het werk van zijn Tsjechische vakgenoot Miroslav Hroch heeft hij in de Nederlandse natievorming drie fasen onderscheiden.¹⁹ In de eerste fase, tijdens de vroegmoderne

15 J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag: Sdu, 1990); Joep Leerssen, ‘Nationalism and the cultivation of culture’, *Nations and Nationalism* 12 (2006) 559-578. Zie ook: John Hutchinson, *The dynamics of cultural nationalism. The Gaelic revival and the creation of the Irish nation state* (Londen/Boston: Allen & Unwin, 1987).

16 Niet voor niets wordt het Nederlandstalige nationalismeonderzoek voor een belangrijk deel gedomineerd door historici met hun wortels in het letterkundig onderzoek, zoals Joep Leerssen, maar ook Lotte Jensen en Janneke Weijermars: Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2006); Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2008); Janneke Weijermars, *Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I 1814-1834* (Hilversum: Verloren, 2012). Exemplarisch is bijvoorbeeld ook de bundel *Naties in een spanningsveld: hieraan werkten hoofdzakelijk letterkundigen mee*. Zie: Nele Bemong e.a. (eds.), *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland* (Hilversum: Verloren, 2010). Hoezeer geschiedschrijving een centrale rol speelde binnen het nationalisme, is onder meer uitvoerig onderzocht in de achtdelige boekenreeks ‘Writing the Nation: National Historiographies and the Making of Nation States in 19th and 20th Century Europe’, onder redactie van Stefan Berger, Christoph Conrad en Guy P. Marchal. Voor de synthese – tevens het laatste deel – van deze reeks, zie: Stefan Berger en Christoph Conrad, *The past as history. National identities and historical consciousness in modern Europe* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015). De rol die (schilder)kunst en kunstenaars speelden bij de constructie van nationaal besef is voor Nederland recentelijk onderzocht in: Anna Rademakers, *Moederstad en vaderland. Nationale identiteit en lokale trots in de schilderswereld van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1839)* (Hilversum: Verloren, 2020).

17 Willem Frijhoff, ‘Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 614-634, aldaar 634.

18 Hierin volg ik de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, die in een rapport uit 2007 ook de voorkeur gaf aan het woord identificatie: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007) 33-34. Rogers Brubaker en Frederick Cooper hebben bovendien terecht betoogd dat het concept ‘identificatie’ op een andere manier voordelig is: het dwingt onderzoekers om expliciet te zijn over wie precies de actoren zijn ‘that do the identifying’: Rogers Brubaker en Frederick Cooper, ‘Beyond “Identity”’, *Theory and Society* 29 (2000) 1-47, aldaar 14.

19 Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, vert. Ben Fowkes (New York: Cambridge University Press, 1985).

Republiek, was er volgens hem slechts sprake van een kleine elite van geleerden en geletterden die zich bezighield met het cultiveren van halfbewuste noties van de natie. In de tweede fase, die in zijn ogen bij benadering het einde van de achttiende en het grootste deel van de negentiende eeuw besloeg, manifesteerde zich een grotere groep van onderwijzers, journalisten, schrijvers, gebedsvoorgangers en dichters – Van Sas noemt ze ‘half-intellectuelen’ – die nationalistische noties en gevoeligheden onder een grotere groep Nederlanders begon te populariseren.²⁰ In de derde fase, aan het einde van de negentiende eeuw, was het nationalisme ten slotte een massaverschijnsel geworden dat de hele bevolking raakte en bereikte.²¹ Het is het grootste deel van de tweede fase waar ik mij in deze studie op zal richten, ruwweg de periode tussen 1800 en 1890, waarin er na veel grootschalige rampen een legertje rampenpublicisten opstond dat de gelegenheid aangreep om de nationale ideologie te cultiveren en tijdgenoten uit te nodigen zich te identificeren met de natie – mensen zoals de Elburgse rector Hendrikus Hoefhamer. Tegelijkertijd laat deze studie zien dat de fasering van Van Sas minder strikt was dan hij hem voorstelt. Het nationalisme dat zich na negentiende-eeuwse grootschalige rampen manifesteerde, had regelmatig een massaal karakter en beperkte zich nooit tot slechts de groep publicisten die het luidst van zich lieten horen.

Net als veel andere historici legt Van Sas grote nadruk op de centrale rol van allerhande auteurs en publicisten als aanjagers van natievorming. In deze studie ga ik daar groten-deels in mee. Tegelijkertijd laat ik ook zien dat nationalisme om meer draaide dan de vertogen van uitgesproken nationalistische auteurs zoals Hendrik Tollens en Jan Frederik Helmers. Om de kracht van het nationalisme te begrijpen moeten we ons ook realiseren dat de natie voor tijdgenoten een minder opvallende plek in het dagelijkse leven had. Hiervoor heeft socioloog Michael Billig het concept ‘banaal nationalisme’ in het leven geroepen. Hiermee doelt hij op de verschillende gebruiken en representaties die de natie op een meer terloopse of alledaagse manier reproduceren en bestendigen. Banaal nationalisme is niet de uitgesproken nationalistische lofzang op het vaderland, maar bijvoorbeeld de afbeelding van het staatshoofd op muntstukken of de aanwezigheid van nationale vlaggen in overheidsgebouwen. Hoewel het op het eerste gezicht niet om hartstochtelijk nationalisme lijkt te gaan, maken dit soort gebruiken en representaties de natie op een impliciete manier wel vertrouwd bij het publiek. Ze legden volgens Billig de basis voor de collectieve toewijding aan de natie, ze vormden de ‘achtergrondruis’ die er uiteindelijk voor zorgde dat de natie voor tijdgenoten een herkenbaar en vanzelfsprekend idee werd.²² Zoals ik verderop in deze studie beargumenteer, was er na rampen sprake van banaal nationalisme in de vorm van nationale collectes. Hoewel de meeste tijdgenoten niet per se gaven uit een besef van nationale verbondenheid, bestendigden deze collectes impliciet wel de notie van Nederland als nationale solidariteitsgemeenschap, waarvan de leden elkaar ondersteunen op grond van hun gemeenschappelijke nationaliteit.

20 Overigens zijn er historici die betogen dat deze tweede fase al eerder aanving, zie bijvoorbeeld: Lotte Jensen, ‘Een nieuw monument voor Tollens. Cultureel nationalisme, letterkundig erfgoed en nationale identiteit’, *Groniek Historisch Tijdschrift* 44 (2012) 81-90, aldaar 84.

21 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004) 46-47.

22 Michael Billig, *Banal nationalism* (Londen: Sage, 1995). De typering van banaal nationalisme als ‘achtergrondruis’ heb ik van: Leerssen, *Nationalisme*, 91.

Daarnaast moeten we ons beseffen dat nationale identificatie zich voor een belangrijk deel afspeelde in het gevoelsleven van tijdgenoten. Zij *herkenden* zich niet slechts in nationale symbolen en identiteitsmarkeerders, zij voelden vooral ook sterke betrokkenheid wanneer zij ermee in aanraking kwamen. We moeten dus vooral ook analyseren welke gevoelens geschreven en gesproken woorden opriepen en bestendigden. Pas recentelijk is er meer aandacht gekomen voor deze affectieve dimensies van nationalisme, mede onder invloed van de emotiegeschiedenis en de ‘affective turn’ in de sociale en geesteswetenschappen.²³ Op deze inzichten bouwt deze studie voort om te laten zien dat het rampennationalisme een gelaagd fenomeen was. Ik analyseer de nationale zelfbeelden en symbolen die negentiende-eeuwse Nederlanders in de nasleep van rampspoed expliciet cultiveerden, maar onderzoek ook de manieren waarop de natie verankerd raakte in de alledaagse praktijk en gevoelslevens van tijdgenoten.

Bovendien benadert deze studie natievorming niet als een voornamelijk lineair en hiërarchisch fenomeen. Veel onderzoekers hebben natievorming begrepen en beschreven als een ‘trickle-down’ proces, waarbij het nationalistische denken van de elite probleemloos doorsijpelde in de hoofden van lagere maatschappelijke echelons en andere, oudere loyaliteiten op den duur verdrong.²⁴ Bij een dergelijk perspectief zijn verschillende kritische kanttekeningen te maken. Allereerst gaat het er ten onrechte vanuit dat natievorming een eenvormig fenomeen was, alsof er bij nationalisme sprake zou zijn van één smaak om uit te kiezen. ‘One size fits all’-nationalisme heeft echter nooit bestaan. Sterker: er is altijd wezenlijk verschil van inzicht geweest over de invulling van het nationale denken.²⁵ Volgens politicoloog Michael Freedon komt dit doordat nationalisme een zogeheten ‘dunne ideologie’ is, een ideologie die pas een concrete politieke betekenis krijgt door koppeling met een andere, programmatische ideologie – zoals conservatisme, liberalisme of confessionalisme.²⁶ Het liberale nationalisme van de Italiaanse vrijheidsstrijder Guiseppe Mazzini was van een heel andere snit dan het reactionaire integrale nationalisme van de Franse politicus en denker Charles Maurras, om twee willekeurige voorbeelden uit de Europese geschiedenis te noemen.²⁷ De geschiedenis van nationalisme is, anders gezegd, ook een geschiedenis van twist en strijd over de juiste invulling van het nationale denken.²⁸ Net als elders was ook in Nederland de vraag over wat het karakter van het nationalisme was – of behoorde te zijn – gedurende de negentiende eeuw inzet van politiek conflict. Verschillende historici hebben betoogd dat periodes van verzoening en van polarisatie elkaar binnen de conjunctuur van de Nederlandse natievorming hebben afgewisseld. Op gezette

23 Benedict Anderson vroeg zich al af: ‘Why [do nations] command such profound emotional legitimacy?’, zie: Anderson, *Imagined communities*, 4. Geïnspireerd door deze vraag verscheen onlangs: Andreas Stynen, Maarten Van Ginderachter en Xosé M. Núñez Seixas (eds.), *Emotions and everyday nationalism in modern European history* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

24 Exemplarisch voor dit perspectief is: Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976).

25 Nationalisme was, anders gezegd, een ‘essentially contested concept’: W.G. Gallie, ‘Essentially contested concepts’, *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1956) 167-198.

26 Michael Freedon, ‘Is nationalism a distinct ideology?’, *Political Studies* 46 (1998) 748-765.

27 Andrew Heywood, *Political ideologies. An introduction* (5^e ed.; New York: Palgrave Macmillan, 2012) 190-191.

28 Willem Frijhof, ‘Toeëigening. Van bezitsdrang naar betekenisgeving’, *Trajecta* 6 (1997) 99-118.

tijden was de natie een ‘wezenlijk betwist concept’, waarbij de tijdgenoten de degens kruisten over de juiste inkleuring.²⁹

Ten tweede negeert dit trickle-down perspectief dat er in de negentiende eeuw ook sprake was van natievorming ‘van onderop’. Alleen wanneer historici de blik ook richten op de ‘assumptions, hopes, needs, longings and interests’ van ‘gewone mensen’ zullen zij de kracht van het nationalisme kunnen begrijpen, zo betoogde de invloedrijke historicus Eric Hobsbawm.³⁰ Uit recente monografieën van Anne Pettersen en Maarten Van Genderachter en verschillende bundels blijkt hoezeer gewone mensen zich in het Nederlandse taalgebied – en ook daarbuiten – de natie hebben toegeëigend. Op geheel eigen wijze gaven zij vorm en invulling aan hun ideeën en gevoelens over de nationale gemeenschap.³¹ In het kader van deze studie kunnen we met name denken aan al die Nederlanders die na grootschalige rampspoed besloten te doneren voor de slachtoffers, of misschien zelf inzamelingsacties organiseerden. Dergelijke uitingen en acties vormden dan wel geen hooggestemde lofzang op de Nederlandse natie, maar ze droegen niettemin bij aan een cultuur van nationale saamhorigheid.

Historici benadrukken ten slotte steeds vaker dat natievorming niet noodzakelijkerwijs resulteerde in het overvleugelen of wegdrukken van niet-nationale loyaliteiten, zoals religie, dorp, stad of regio. Integendeel: tijdgenoten identificeerden zich vaak op dynamische wijze met verschillende loyaliteiten tegelijkertijd, regelmatig wisten ze ze zelfs in elkaars verlengde te ervaren. Met zijn onderzoek naar Nederlandse en Belgische provinciesteden heeft Tymen Peverelli bijvoorbeeld laten zien hoe stadsbewoners in de negentiende eeuw lokale invullingen gaven aan nationale symbolen en rituelen.³² Bovendien hebben verschillende studies reeds laten zien hoe natievorming in Nederland vaak nadrukkelijk geënt was op protestants-christelijke Nederlanders: de Nederlandse Hervormde Kerk populariseerde bijvoorbeeld het denkbeeld dat het vaderland boven alles een *protestants vaderland* was.³³ Dit type onderzoek bewijst dat nationalisme een ideologie was die de interactie aanging met andere identiteitscategorieën en daar ook dynamiek aan ontleende. Vaak bedienden nationalisten zich ook van specifieke voorstellingen van andere identiteitsvormen – regio en religie, maar bijvoorbeeld ook gender – en koppelden deze aan hun natievormingsproject.³⁴

29 Henk te Velde, ‘Natievorming en politieke strijd in Nederland’, *Beleid en Maatschappij* 22 (1995) 100-108; Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014); Van Sas, *De metamorfose*, 496.

30 Hobsbawm kenschetste de moderne natiestaat als een ‘dual phenomenon’, ‘constructed essentially from above, but which cannot be understood unless also analysed from below, that is in terms of the assumptions, hopes, needs, longings and interests of ordinary people, which are not necessarily national and still less nationalist’. Zie: Eric Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (2^e ed.; Cambridge: Cambridge University Press, 1993) 10.

31 Anne Pettersen, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam: Prometheus, 2017); Maarten Van Genderachter, *The everyday nationalism of workers. A social history of modern Belgium* (Stanford: Stanford University Press, 2019). Zie ook de belangrijke bundel: Maarten Van Genderachter en Marnix Beyen (eds.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012). De bundel *Oranje onder* (2014) gaat specifiek over de lage landen en raakt meer zijdelings aan nationale identificatieprocessen van onderop, zie: Henk te Velde en Donald Haks (eds.), *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam: Prometheus Bert Bakker, 2014).

32 Tymen Peverelli, *De stad als vaderland. Brugge, Leeuwarden en Maastricht in de eeuw van de natiestaat, 1815-1914* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2019). Voor vergelijkbaar onderzoek, maar dan naar Duitse provinciesteden, zie: Oliver Zimmer, *Remaking the rhythms of life. German communities in the age of the nation-state* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

33 Zie onder meer: Peter van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996) m.n. 121-168; Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009).

34 Voor onderzoek naar de verwevenheid van gender en nationalisme in Nederland, zie bijvoorbeeld: Maria Grever, ‘Van

RAMPEN

Het uitgangspunt van dit boek is dat momenten van rampspoed belangrijke ijkpunten zijn geweest in de geschiedenis van de Nederlandse natievorming. Lang hebben historici weinig aandacht gehad voor de belangwekkende rol die rampen hebben gespeeld in de geschiedenis. Het is een houding die nog steeds doorwerkt in de manier waarop historici over rampen schrijven. Een voorbeeld is de indrukwekkende wereldgeschiedenis die Jürgen Osterhammel in 2010 schreef over de negentiende eeuw. In deze studie karakteriseert hij rampen als variabelen die van ‘buiten de geschiedenis’ komen en dus ‘anti-historisch’ zijn.³⁵ Mensen werden er vooral door overweldigd, als donderslagen bij heldere hemel.³⁶ Met deze kwalificatie lijkt hij te suggereren dat rampen toch vooral gebeurtenissen waren die historische ontwikkelingen begeleidden, soms onderbraken, maar er zeker geen onderdeel van uitmaakten.

Deze traditionele visie heeft terecht veel kritiek gekregen vanuit het multidisciplinaire onderzoeksveld dat zich de laatste decennia heeft gemanifesteerd als ‘disaster studies’. Onderzoekers houden zich hierbinnen bezig met de verschillende manieren waarop rampen hun uitwerking hebben op samenlevingen.³⁷ Rampenonderzoekers maken hierbij een onderscheid tussen de begrippen ‘risico’ (of ‘hazard’ in het Engels) en ‘ramp’. Beide begrippen beschrijven verschillende fenomenen. Risico’s zijn verschijnselen die *potentieel* catastrofale gevolgen kunnen hebben – een aardbeving, hoogwater, maar ook een lekende kernreactor – terwijl een ramp meer specifiek refereert aan de maatschappelijke en infrastructurele ontwrichting die risico’s uiteindelijk teweeg kunnen brengen.³⁸ Rampen zijn dus geen autonome variabelen die de mens overvallen, maar het zijn juist *inherent* maatschappelijke fenomenen. Er is immers pas sprake van ontwrichting en dus van rampspoed wanneer een maatschappelijke infrastructuur niet bestand is tegen bepaalde risico’s: wanneer de dijken niet stevig genoeg zijn, bouwwerken te onstabiel, of waarschuwingssystemen niet goed genoeg functioneren.³⁹ Om de impact van rampspoed te kunnen

landsvader tot moeder des vaderlands. Oranje, Gender en Nederland’, *Groniek Historisch Tijdschrift* (2002) 131-150; Stefan Dudink, ‘Voor haardsteden en altaren. Mannelijkheid en de Nederlandse natie in de vroege negentiende eeuw’, in: Myriam Everhard en Ulla Jansz (eds.), *Sekse. Een begripsgeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2018) 137-156.

35 Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: Beck, 2010) 294.

36 Ook historicus Frank Uekötter heeft dit perspectief onderschreven toen hij het volgende beweerde: ‘Offenkundig haben Naturkatastrophen etwas Bienenartiges: Sie stechen, und dann sterben sie.’ Zie: Frank Uekötter, ‘Rezension zu Dieter Groh u.a. (Hgg.), Naturkatastrophen’, *H-Soz-Kult* (2004) <<https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-4680>> [geraadpleegd 27 januari 2021].

37 Voor een indruk van de reikwijdte van disaster studies, zie bijvoorbeeld de twee handboeken die zijn gepubliceerd: Havidán Rodríguez, E.L. Quarantelli en Russell R. Dynes (eds.), *Handbook of disaster research* (New York: Springer, 2006); en de herziene editie: Havidán Rodríguez, William Donner en Joseph E. Trainor (eds.), *Handbook of disaster research* (2^e ed.; New York: Springer, 2018).

38 Anthony Oliver-Smith en Susanna Hoffman, ‘Introduction: why anthropologists should study disasters’, in: Susanna Hoffman en Anthony Oliver-Smith (eds.), *Catastrophe and culture. The anthropology of disaster* (Santa Fe: School of American Research Press, 2002) 3-22, aldaar 4; Ronald W. Perry, ‘Defining disaster: an evolving concept’, in: Rodríguez, Quarantelli en Dynes (eds.), *Handbook*, 3-22, aldaar 9.

39 E.L. Quarantelli, ‘A social science research agenda for the disasters of the 21st century: theoretical, methodological and empirical issues and their professional implementation’, in: Ronald W. Perry en E.L. Quarantelli (eds.), *What is a disaster? New answers to old questions* (Philadelphia: Xlibris Publishers, 2005) 325-396. Rampenonderzoekers spreken vaak liever over ‘nature-induced disasters’ – door de natuur veroorzaakte rampen – dan van ‘natuurrampen’, omdat deze laatste term te wei-

De negentiende eeuw was een eeuw vol rampen. Catastrofale stormvloed en rivieroverstromingen, explosies en stadsbranden: om de zoveel jaar vond er wel een ramp plaats die grote materiële schade aanrichtte en veel mensen het leven kostte. Toch leverde deze rampspoed ook iets anders op, namelijk gevoelens van nationale lotsverbondenheid.

Verbonden door rampspoed brengt de manieren in kaart waarop negentiende-eeuwse Nederlanders tijdens grote rampen vorm en betekenis gaven aan nationale gevoelens. In gedichten en pamfletten bejubelden ze hun koningen, die vaak ruimhartig doneerden en de ramplek bezochten, als verbindende symbolen van de natie. Ze voelden medelijden met hun lijdende landgenoten en probeerden deze gevoelens ook bij anderen aan te wakkeren. Hun nationale betrokkenheid kwam vooral tot uiting tijdens nationale inzamelingsacties, als ze torenhoge bedragen ophaalden voor mede-Nederlanders in het rampgebied. Tegelijkertijd vochten ze op die momenten onderling uit wie er wel, en wie er geen deel uitmaakten van de natie. Fons Meijer laat zien hoe het nationaal bewustzijn bij iedere ramp een kans kreeg zich verder uit te kristalliseren. Hij betoogt dat er zelfs zoiets bestond als rampennationalisme, dat keer op keer meebouwde aan het fundament waarop de natiestaat uiteindelijk stevig kon steunen.

Fons Meijer (1994) is historicus. De afgelopen jaren werkte hij als promovendus aan de Radboud Universiteit. *Verbonden door rampspoed* is het resultaat van zijn promotieonderzoek.

9 789464 550085

